

EMILIA KŁODA*

Ilustracja słów Pisma Świętego
jako element polemiki
międzywyznaniowej
w dobie kontrreformacji na przykładzie
obrazu *Trójca Święta*
w kościele jezuickim w Twardocicach.

Biblia stanowi niewyczerpane źródło inspiracji dla artystów, jednakże sposób jej wykorzystania różni się w zależności od kontekstu powstania dzieła. Obraz *Trójca Święta* w niewielkiej kaplicy na wzgórzu we wsi Twardocice stanowi ciekawy przykład wykorzystania medium malarstwa oraz słów Pisma Świętego do teologicznej dyskusji jezuitów z przedstawicielami schwenckfeldystów. Poniższy artykuł jest próbą interpretacji wspomnianego obrazu jako elementu polemiki międzywyznaniowej na Śląsku. Pierwsze akapity są poświęcone Schwenckfeldowi i jego poglądom. Opis kontrreformacyjnej misji Towarzystwa Jezusowego mającej za cel eliminację schwenckfeldyzmu w Twardocicach oraz analiza obrazu *Trójca Święta* stanowią kluczową część artykułu. Tekst zamyka zagadnienie dialogu artystycznego między przedstawicielami różnych religii na Śląsku.

Kaspar von Schwenckfeld

Kaspar von Schwenckfeld jest niezwykle ciekawą postacią czasu reformacji. Jego historia rozpoczyna się na Śląsku – urodził się w 1489 roku w dobrach Osiek

* DR EMILIA KŁODA – Instytut Historii Sztuki, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski/Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

niedaleko Lubina na terenie księstwa brzeskiego. Często podkreśla się jego szlacheckie pochodzenie, które umożliwiło mu kształcenie się na renomowanych niemieckich uniwersytetach. Pierwsze lata kariery zawodowej nie zapowiadały jego późniejszego zaangażowania w teologię. Na początku drugiej dekady XVI wieku pracował jako dyplomata na dworze księcia ziebickiego Karola I¹. Na 1518 rok datuje się „przebudzenie duchowe” Schwenckfelda, które związane jest z zapoznaniem się przez niego z pismami Marcina Lutra². Wysoka pozycja na dworze książęcym umożliwiła mu podjęcie realnych działań w najbliższym otoczeniu: zafascynowany luteranizmem szlachcic propagował nurt reformatorski w księstwach śląskich, powołał duchownego ewangelickiego do kościoła w Osieku oraz miał znaczny wpływ na szybki rozwój reformacji w Legnicy³. Według badaczy niezwykle istotny był list wysłany przed Schwenckfelda do biskupa Jacoba von Salzy w 1524 roku z propozycją przejścia biskupa na stronę ewangelików i zreformowania całej diecezji. Świadczył on o ambicjach zjednoczenia całego Śląska w religii luteranńskiej, które jednak nie nastąpiło⁴.

W kolejnych latach Schwenckfeld zaczął odchodzić od luteranizmu. Powodem był brak widocznych owoców reformacji: poprawy moralnej czy religijnej wśród wierzących. W 1524 roku zwrócił uwagę na powtarzaną coraz częściej opinię, iż „ci, którzy zwą się ewangelikami wyróżniają się tylko tym, że złorzeczą papieżowi, nie oddają czynszu duchownym i jedzą mięso w piątek”⁵. Brak zgody z Kościołem katolickim oraz z nowo powstającym Kościołem luteranским przyczynił się do narastającej niechęci wobec radykalnych poglądów Schwenckfelda, której eskalacją w 1527 roku było oficjalne oskarżenie reformatora o najcięższe przestępstwo religijne (krzewienie pogardy dla eucharystii) przez Ferdynanda I Habsburga⁶. To przyczyniło się do decyzji o emigracji – aż do śmierci w 1561 roku Schwenckfeld przebywał wyłącznie w miastach Rzeszy: m.in. Strassburgu, Wittenberdze, Augsburgu i Ulm. Mieszkał najczęściej na dworach bogatej szlachty, wśród której popularyzował swoje poglądy. Bezkompromisowość uczonego doprowadziła go jednak do konfliktów z innymi przedstawicielami reformacji. Traktowany jako zagrożenie zarówno przez protestantów jak i katolików, stracił większość swoich zwolenników. Zmarł otoczony niewielką grupą najbliższych przyjaciół w Ulm w 1561 roku⁷.

¹ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld: myśl i działalność do 1534 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 37; P.G. Eberlein, *Ketzer oder Heiliger? Caspar von Schwenckfeld, der schlesische Reformator und seine Botschaft*, Ernst Franz Verlag, Württ 1999, Studien zur Schlesischen und Oberlausnitzer Kirchengeschichte 6, s. 11-14.

² G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld...*, s. 39.

³ *Tamże*, s. 44; P.G. Eberlein, *Ketzer oder Heiliger...*, s. 27-31.

⁴ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld...*, s. 67-98.

⁵ *Tamże*, s. 367.

⁶ *Tamże*, s. 190-245.

⁷ P.G. Eberlein, *Ketzer oder Heiliger*, s. 93-164.

Po śmierci Schwenckfelda wydawano jego pisma, jednak pozbawiony centralnej postaci ruch religijny stopniowo tracił na znaczeniu, by w wyniku wojny trzydziestoletniej niemal całkowicie zaniknąć w południowo-zachodnich terenach Rzeszy. Jego postać nie została całkowicie zapomniana, ponieważ propagowane przez niego idee cieszyły się zainteresowaniem ze strony wpływowej, bogatej szlachty, która posiadała możliwości i fundusze na publikowanie tekstów uczonego i propagowanie jego myśli⁸.

Nowa koncepcja religijności w pismach Schwenckfelda

Śląskiego uczonego uważa się za jednego z największych przedstawicieli kierunku spirytualistycznego w myśli reformacyjnej. Jego odejście do luteranizmu nastąpiło na skutek zauważenia braku odnowy religijnej wśród wiernych. Schwenckfeld zastanawiał się, jak wyjaśnić brak poprawy obyczajów w ludziach, mimo regularnego przyjmowania przez nich ciała i krwi Chrystusa. Tak postawione pytanie doprowadziło reformatora do podważenia rzeczywistej obecności Chrystusa w eucharystii. Na symboliczne rozumienie Wieczerzy Pańskiej w poglądach Schwenckfelda miał wpływ inny wielki myśliciel doby reformacji – Huldrych Zwingli⁹. Korzystając z fragmentów Pisma Świętego Schwenckfeld wykazywał, że obecność ciała i krwi Chrystusa w eucharystii jest jedynie duchowa, a nie materialna. Warunkiem tej obecności jest wiara spożywającego. Schwenckfeld uważał powszechne czczenie Boga jako chleba za idolatrię. Na poparcie swoich tez cytował fragment listu do Hebrajczyków, gdzie wiara jest „poręką dóbr, których się spodziewamy, dowodem tych rzeczywistości, których nie widzimy” (11,1)¹⁰. Negacja impanacji i tym samym symboliczne pojmowanie i doświadczenie wiary stanowiło olbrzymi zwrot w teologii reformacyjnej¹¹.

W podobny sposób śląski uczoney postrzegał inne sakramenty, np. chrzest. Uważał, że dopiero po gruntownym pouczeniu o zasadach wiary wierni mogą otrzymywać sakramenty, które są tylko symbolami niematerialnej łaski. Uważał, że ceremonie i rytuały nie przeszkadzają w wierze, jednak nie mogą przesłaniać prawdziwej istoty wiary, którą jest wewnętrzna przemiana odbywająca się w każdym człowieku¹². Stanowiło to zaprzeczenie podstawowych dogmatów i tradycji Kościoła katolickiego – podstaw jego instytucjonalnego funkcyjono-

⁸ H. Weigelt, *Von Schlesien nach Amerika: die Geschichte des Schwenckfeldertums*, Verlag Böhlau, Köln 2007, Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte 14, s. 66-95.

⁹ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld...*, s. 126-130; Eberlein, *Ketzer oder Heiliger*, s. 174-175.

¹⁰ *Biblia Tysiąclecia*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2003 [wersja online] <http://biblia.deon.pl/> z dn. 15.03.2017.

¹¹ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld...*, s. 130-131.

¹² P.G. Eberlein, *Ketzer oder Heiliger...*, s. 175.

wania. Indywidualistyczne rozumienie wiary łączyło się z krytyką ingerencji ziemskich struktur władzy w sprawy duchowe. Schwenckfeld krytykował Lutra i jego zwolenników za łączenie interesów religijnych z politycznymi. Chęć oddzielenia Kościoła od władzy była niezwykle nowatorskim pomysłem, który musiał spotkać się z gwałtownym sprzeciwem zarówno ze strony katolików jak i protestantów¹³.

Schwenckfeldyzm na Śląsku

Mimo emigracji Schwenckfelda i stosunkowo małego znaczenia jego poglądów w miastach Rzeszy, zainspirowane jego nauczaniem wspólnoty rozwijały się w księstwie legnickim i świdnicko-jaworskim. Było to możliwe dzięki przychylności władzy i sporej tolerancji religijnej¹⁴. Wyraźną cezurę stanowiło jednak rozpoczęcie misji jezuickiej przez cesarza Karola VI w 1719 roku. Skierowane bezpośrednio w schwenckfeldystów akcje kontrreformacyjne opierały się na założeniu, że łatwo będzie przekonać do „powrotu na łono Kościoła katolickiego” grupy wyznawców oficjalnie odrzucające wiarę luterańską. Impulsem do podjęcia działań miał być także list otrzymany przez Karola VI z Wrocławia. W 1717 roku do generalnego wikariatu wrocławskiego wpłynęła skarga na schwenckfeldystów, którzy zostali oskarżeni o brak szacunku dla świętości i nie uczęszczanie do kościoła. Mieli oni pozostawać „w błędnym przekonaniu, że każdy jest sam dla siebie duchownym”¹⁵. Wyznawcy poglądów Schwenckfelda byli w pewien sposób podwójnie wykluczeni: nie identyfikowali się z Kościołem katolickim i jednocześnie nie zaliczali się do gmin luterańskich, których istnienie gwarantowała ugoda altranstadska. Co więcej, odrzucenie sakramentów musiało budzić oburzenie; takie skrajne poglądy były zupełnie niezrozumiałe dla szerokich mas społeczeństwa, których życie było zorganizowane przez kalendarz świąt kościelnych i uroczystości związanych, m.in., z chrztem¹⁶. W odpowiedzi na skargę Karol VI wystosował raport, w którym określił schwenckfeldystów jako „groźną sektę”.

Centrum jezuickiej misji zostały Twardocice w księstwie legnickim, w których mieszkała znaczna liczba wyznawców poglądów Schwenckfelda. Rozpoczęta w 1719 roku akcja stanowiła pierwszą bezpośrednią konfrontację śląskich schwenckfeldystów z władzą cesarską i katolicką¹⁷. Do Twardocic przyjechało dwóch jezuitów; Pater Johann Milan, doświadczony misjonarz urodzony w Je-

¹³ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld...*, s. 369.

¹⁴ H. Weigelt, *Von Schlesien nach Amerika...*, s. 42-65, 120-147.

¹⁵ *Tamże*, s. 148-149.

¹⁶ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld*, s. 180, 186.

¹⁷ H. Weigelt, *Von Schlesien nach Amerika*, s. 150-151.

niej Górze oraz Pater Karl Xaver Regent z Ząbkowic Śląskich¹⁸. Początkowo ich zadaniem było poznanie poglądów „innowierców” i zbudowanie zaufania. Zapraszali oni schwenckfeldystów na otwarte, nieprzymusowe spotkania polegające na dyskusjach o wierze i prosili o wytłumaczenie poszczególnych artykułów ich credo. W odpowiedzi na te działania lokalni protestanci rozpoczęli próby przyłączenia schwenckfeldystów do gminy ich kościoła. W 1720 roku misjonarze zareagowali wydaniem oficjalnego dokumentu zakazującego schwenckfeldystom udziału w protestanckich nabożeństwach i nakładającego obowiązek uczestnictwa w „Konversiongesprächen”¹⁹. Mimo przyjazdu reprezentantów gminy do Wiednia i ponawianych próśb o tolerancję religijną, represje w Twardocicach stawały się coraz dotkliwsze. Członkom wspólnoty zakazano ślubów i pogrzebów na poświęconej ziemi. Okoliczni mieszkańcy byli zalewani drukami i pismami krytykującymi ten odłam protestantyzmu. Autorem większości z nich był jezuita Regent, który napisał wiele tekstów i tomów przekonujących Schwenckfeldystów do wiary katolickiej. W jednym z pism stwierdzał, że „nikt z czystym sumieniem i jasnym umysłem nie powinien zostać w sekcie schwenckfeldystów”²⁰. Gdy te działania nie przyniosły pożądanego skutku, wyznawców poglądów Schwenckfelda straszono utratą ziemi i wywłaszczeniem, jeżeli będą sprzeciwiać się namowom zakonu. Nieuczęszczanie na „Konversiongesprächen” skutkowało karami pieniężnymi, które stopniowo rosły. Nonkonformistom zaczęło grozić więzienie. Rozpoczęto też akcję przymusowych chrztów dzieci. Wszystkie te działania były sankcjonowane przez władzę zwierzchnią, która odmówiła schwenckfeldystom jakiegokolwiek pomocy. Do zaostrzenia konfliktu doszło w 1726 roku, gdy pod nieobecność jezuitę Milana w jego domu w Twardocicach wybuchł pożar, który strawił dużą część wsi i kościół z nowo wzniesioną wieżą. O wzniesienie pożaru oskarżono schwenckfeldystów. Wówczas większość członków gminy zdecydowała się opuścić Śląsk: według Regenta z okolic Twardocic wyjechało ich ponad 400, a jedynie 300 zdecydowało się zostać²¹.

Warto dodać, że misjonarzom nie udało się do końca „wyeliminować” innowierców. Niektórzy z mieszkańców pozostali wierni poglądom Schwenckfelda. W 1740 po zajęciu Śląska przez Prusy została przywrócona swoboda w kwestiach wiary i ich społeczność na nowo odżyła. Pomimo to grupa stopniowo malała: 24 VI 1826 zmarł w Twardocicach ostatni członek wspólnoty²². Paradoksalnie, dzięki emigracji schwenckfeldystów ze Śląska i innych regionów monarchii Habsburskiej do Ameryki społeczność ta nie przestała istnieć. W Stanach

¹⁸ *Tamże*, s. 153.

¹⁹ *Tamże*, s. 155.

²⁰ „niemand bey gutem Gewissen der Schwenckfeldischen Sect beypflichten oder mit gesunder Vernunft in selbiger verbleiben könnte“, *Tamże*, s. 157.

²¹ *Tamże*, s. 166-167.

²² *Tamże*, s. 177-178.

Zjednoczonych wciąż działa kościół schwenckfeldystów, który wydaje własną gazetę „The Schwenckfelder” i propaguje swoje dziedzictwo poprzez działalność archiwum, biblioteki i centrum naukowego²³.

Na początku lat trzydziestych w Twardocicach triumfowali jezuici, którzy otrzymali zgodę na ustanowienie parafii. Według ich własnych raportów ostatecznie osiągnięto zamierzone rezultaty: wśród parafian znalazło się 324 nawróconych i 366 nowych obywateli katolików, którzy przybyli na ziemie skonfiskowane czy wykupione za grosze od uciekających schwenckfeldystów²⁴. Na jednej z takich działek postanowiono wybudować kaplicę, która stanowiłaby realny dowód „sukcesu” misji. W 1732 cesarz Karol VI wydał zgodę na budowę. Kaplica wraz z plebanią została wzniesiona na terenie i fundamentach domu schwenckfeldysty-emigranta Melchiora Meschtera [il. 1]. Część budowy sfinansował też cesarz Karol VI. Świątynia została poświęcona 12 IX 1734²⁵. Mimo iż kaplica jest niewielka i nie stanowi dominanty architektonicznej w okolicy, architektura wnętrza jest zaskakująco ciekawym przykładem dynamicznego śląskiego baroku z XVIII wieku²⁶ [il. 2].

Obraz „Trójca Święta”

Szczególnie interesujący jest obraz w ołtarzu głównym kaplicy. Dzieło wykonał legnicki mistrz Jeremias Joseph Knechtel, który za swoją pracę otrzymał honorarium w wysokości 33 talarów²⁷. Malarz zbudował symetryczną kompozycję swojego obrazu na bazie centralnego przedstawienia grupy Trójcy Świętej wśród niebiańskich obłoków oraz ukazanego poniżej monumentalnego stołu z kielichem, księgą i hostią [il. 3]. Pod względem formy i maniery malarskiej dzieło nie odbiega od innych realizacji wykonanych w warsztacie Knechtla. Pochodzący spod Českiej Kamenicy malarz pracował na terenie Śląska przez niemal pół wieku, znacznie wpływając na kształt dominującego w tym regionie malarstwa

²³ Tamże, s. 327-253; Schwenckfelder Library & Heritage Center [online] <http://www.schwenckfelder.com/> z dn. 15.03.2017.

²⁴ H. Weigelt, *Von Schlesien nach Amerika*, s. 167.

²⁵ E. Goldmann, *Zur Geschichte der Kirchgemeinde Harpersdorf*, t. 2, Hoffmann und Reiber, Görlitz 1928, s. 77-78.

²⁶ M. Pieczka, *Architektura pojezuickiego kościoła św. św. Piotra i Pawła w Twardocicach*, w: *Silesia Jesuitica. Kultura i sztuka zakonu jezuitów na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim 1580-1776. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Oddział Wrocławski Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Wrocław, 6-8 X 2011) dedykowane pamięci Profesora Henryka Dziurli*, red. D. Galewski, A. Jezierska, Stowarzyszenie Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012, s. 125-133.

²⁷ A.F.H. Schneider, *Ueber den geschichtlichen Verlauf der Reformation in Liegnitz und ihren späteren Kampf gegen die kaiserliche Jesuiten-Mission in Harpersdorf*, Hayn, Berlin 1862, s. 36.

o tematyce sakralnej. Od najwcześniejszych lat był on związany z zakonem jezuitów: możliwe, że podczas edukacji w Pradze uczył się u ściśle współpracującego z Towarzystwem Jezusowym Johanna Georga Heinscha. Pierwsze prace Knechtla z terenu Śląska pochodzą ze zbarokizowanego przez jezuitów kościoła katedralnego pw. świętych Stanisława i Wacława w Świdnicy. Legnicki mistrz malował także obrazy dla jezuitów z Żagania, Otynia i Głogowa²⁸. Jego twórczość można określić mianem kontrreformacyjnej. W latach 30. XVIII w. warsztat Knechtla był cenioną na całym Śląsku marką; na decyzję o zatrudnieniu mistrza do dekoracji kaplicy w Twardocicach mogły wpłynąć zarówno kontakty z jezuitami jak i popularność jego obrazów w księstwie legnickim.

Wiele elementów na obrazie można rozumieć jako polemikę z poglądami zwalczanej „sekty” schwenckfeldystów. Ciekawy zabieg umieszczenia na płótnie mensy ołtarzowej, stanowiącej powtórzenie rzeczywistego ołtarza stojącego w świątyni, sprawił, że niebiańskie postaci z obrazu zdają się uczestniczyć w realnym sakramencie eucharystii. Ukazany na obrazie Knechtla Chrystus wskazuje na swoją ranę, z której tryskają dwa strumienie: krwi i wody. Krew wpływająca do kielicha symbolizuje realną obecność Chrystusa w sakramencie eucharystii, a woda wpadająca do złotej misy podkreśla świętość sakramentu Chrztu. Jest to jednoznaczne nawiązanie do fragmentu Nowego Testamentu o śmierci Chrystusa: według Ewangelii św. Jana z przebitego boku Chrystusa miała polecieć krew i woda (J 19, 34). Zgodnie z najbardziej rozpowszechnioną interpretacją „Krew wskazuje na rzeczywistość ofiary Baranka (J 1,29; J 6,51) a woda na płodność duchową (J 4,10). Sakramenty Kościoła, zwłaszcza tu symbolizowane: chrzest i eucharystia, biorą początek z krzyża (por. Rz 6,4; 1 Kor 11,26)”²⁹. W ten sposób zobrazowane słowa Ewangelii Św. Jana mają być dowodem na to, że chrzest i eucharystia pochodzą wprost od Boga i należy uznać ich prawomocność. Co więcej, ustanowienie Sakramentów przez Chrystusa łączy się z założeniem (katolickiego) Kościoła, co deprecjonuje wszystkie mniejszości wyznaniowe.

Umieszczony na otwartej księdze w twardocickim obrazie cytat pochodzi z pierwszego listu św. Jana: „Drei sind es, die Zeugnis geben im Himmel: der Vater, das Wort und der Heilige Geist, und diese drei sind eins” [il. 4]. Co ciekawe, ten pochodzący z Wulgaty cytat nie znajduje się ani w najwcześniejszych rękopisach Pisma Świętego, ani też w jego najnowszych tłumaczeniach: umieszczone na obrazie słowa były pierwotnie jedynie krótką notatką zapisaną przez duchownego na marginesie rękopisu Biblii (głosa), którą przy późniejszym kopiowaniu skrybowie włączyli do tekstu Pisma Świętego³⁰. Odwołanie

²⁸ *Jeremias Joseph Knechtel (1679 - 1750): legnicki malarz doby baroku*, katalog wystawy, 26 X 2012 – 30 III 2012, red. E. Kłoda, A. Kozieł, Muzeum Miedzi, Legnica 2012, s. 37-67.

²⁹ *Biblia Tysiąclecia*, J 19, 34 [wersja online] <http://biblia.deon.pl/> z dn. 15.03.2017.

³⁰ *Tamże*, 1 J 5, 7 [wersja online] <http://biblia.deon.pl/> z dn. 15.03.2017.

do fragmentu Listu św. Jana można rozumieć jako kolejny argument jezuitów za słusnością ich poglądów. List traktuje o źródle wiary i życia:

4 Wszystko bowiem, co z Boga zrodzone, zwycięża świat;
tym właśnie zwycięstwem,
które zwyciężyło świat, jest nasza wiara.
5 A kto zwycięża świat,
jeśli nie ten, kto wierzy,
że Jezus jest Synem Bożym?
6 Jezus Chrystus jest tym,
który przyszedł przez wodę i krew, i Ducha,
nie tylko w wodzie,
lecz w wodzie i we krwi.
Duch daje świadectwo,
bo jest prawdą.
7 Trzej bowiem dają świadectwo:
8 Duch, woda i krew, a ci trzej w jedno się łączą.
9 Jeśli przyjmujemy świadectwo ludzi - to świadectwo Boże więcej znaczy,
ponieważ jest to świadectwo Boga,
które dał o swoim Synu.
10 Kto wierzy w Syna Bożego,
ten ma w sobie świadectwo Boga,
kto nie wierzy Bogu, uczynił Go kłamcą,
bo nie uwierzył świadectwu,
jakie Bóg dał o swoim Synu.
11 A świadectwo jest takie:
że Bóg dał nam życie wieczne,
a to życie jest w Jego Synu³¹.

Jest to zatem kolejne miejsce w Nowym Testamencie, w którym pojawia się uprawnienie obecności Boga w winie podczas eucharystii i działania łaski poprzez zanurzenie w wodzie w trakcie chrztu. Ponadto w tekście kilkakrotnie powtórzono słowo świadectwo i prawda, które skonstrastowano z niewiarą i kłamstwem. Wydaje się, iż nawiązanie do tego fragmentu Pisma Świętego było oskarżeniem schwenckfeldystów o bluźnierstwo, ponieważ nie uwierzyli oni w świadectwo obecności Boga w Sakramentach.

Nie ma wątpliwości, że dzieło Knechtla miało jednoznacznie kontrreformacyjną wymowę i było swoistym dialogiem jezuitów z radykalnymi poglądami śląskiej sekty. Na obrazie trzykrotnie zaznaczona została realna obecność Chry-

³¹ *Tamże*, 1 J 5, 4-11 [wersja online] <http://biblia.deon.pl/> z dn. 15.03.2017.

stusa podczas eucharystii: poprzez powtórzenie na obrazie mensy ołtarzowej, w wyobrażeniu Chrystusa, którego krew tryska wprost do kielicha oraz przez wykorzystanie fragmentu listu św. Jana o źródle wiary i życia. Warto zauważyć, że kompozycja autorstwa Knechtla jest „głosem zwycięzców”, ostatnim słowem w dyskusji. Wybudowana dzięki wsparciu Karola VI kaplica miała być symbolem triumfującego Kościoła katolickiego i jego nienaruszalnych dogmatów. Zmuszeni do ucieczki lub konwersji schwenckfeldyści nie mieli możliwości i funduszy, aby zaprezentować swoje poglądy za pomocą sztuk plastycznych.

Zatrudnienie Knechtla do tej czysto propagandowej realizacji, która miała na celu ostateczne przekonanie twardocickich schwenckfeldystów do konwersji na katolicyzm, dobitnie świadczy o tym, iż legnicki mistrz cieszył się dużym uznaniem wśród przedstawicieli Kościoła katolickiego. Jego prace musiały być uważane za dzieła zarówno poprawnie obrazujące dogmaty katolickiej wiary, jak i silnie oddziałujące swą malarską formą na innowierców. Tak przemyślane dzieła, zaplanowane jako kontrargumenty konkretnych tez przedstawicieli reformacji pojawiają się w całej twórczości Knechtla oraz w pracach innych artystów działających na Śląsku w czasach kontrreformacji. Przykładowo w świdnickiej katedrze Knechtel zrealizował dwa cykle ilustrujące świętych, którzy zginęli męczeńską śmiercią za obronę jedynej prawdziwej wiary³². Sam fakt pozostawienia gotyckiej świątyni w niemal niezmiennym kształcie i odwołania się do jej średniowiecznych patronów można rozumieć jako chęć nawiązania do świetlanej przeszłości średniowiecznego Kościoła katolickiego³³.

Wielu badaczy upatruje w ciągłej konkurencji o „rzędy dusz” między Kościołem katolickim a protestantami główny motor rozwoju sztuki na terenie Śląska. W nowoczesnych rozwiązaniach prym wiodli jezuici, którzy oprócz adaptowania starszych kościołów (jak np. w Świdnicy) budowali nowe świątynie, nawiązujące do rzymskiego „papieskigo” baroku³⁴ – tu za przykład może posłużyć kaplica w Twardocicach³⁵. W tym czasie, po podpisaniu traktatu w Altranstadt, który zapewniał protestantom swobodę wyznania, powstały tzw. Kościoły Pokoju, których barokowy wystrój i skomplikowana ikonografia miały stanowić wykład o potrzebie zreformowania Kościoła i prawomocności reformacji. Zastosowana w nich „kontrreformacyjna” technika fresku służyła protestantom do obrazowej

³² Jeremias Joseph Knechtel..., s. 190-198.

³³ M. Kapustka, *Bardzka figura maryjna – średniowieczny wizerunek a historia konfesyjna dobrego baroku*, w: *Bardo. Skarby sztuki*, red. A. Kozieł, Wydawnictwo Edytor, Legnica 2011, s. 97-102, tutaj: s. 98.

³⁴ J. Harasimowicz, *Schwärmergeist und Freiheitsdenken: Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Verlag Böhlau, Köln 2010, Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte 21, s. 30-31.

³⁵ M. Pieczka, *Architektura pojezuickiego kościoła...*, s. 125-133.

polemiki z narzucaną odgórnie wiarą katolicką³⁶. Warto jednak zauważyć, że ostra polemika w przestrzeni publicznej nie ograniczała kontaktów handlowych i prywatnych między przedstawicielami poszczególnych wyznań. Knechtel (który może być uważany za czołowego malarza śląskiej kontrreformacji) zrealizował co najmniej jedno zlecenie na zamówienie gminy protestanckiej. W 1735 roku legnicki mistrz namalował dwa obrazy do ołtarza głównego w kościele uciechowskim w Giebułtowie przedstawiające zmartwychwstanie i wniebowstąpienie Chrystusa. „Protestancką” treść dopełnia „rzymsko-katolicka” forma malarstwa i monumentalnej architektury ołtarza³⁷. Możliwe, że Knechtel zrealizował to zamówienie równocześnie pracując dla twardocickich jezuitów, co pokazuje jak małe znaczenie miały dla niego teologiczne spory zleceńodawców.

Podsumowanie

Historia Kaspara Schwenckfelda i jego poglądów ukazuje złożoność stosunków międzywyznaniowych na Śląsku w czasach nowożytnych, która nie ograniczała się do prostego dyalektyzmu protestantyzm-katolicyzm. Ta wielopłaszczyznowość polemiki religijnej w fascynujący sposób odzwierciedlała się w sztuce tego czasu. Obraz „Trójca Święta” w kaplicy w Twardocicach jest interesującym przykładem użycia słów Pisma Świętego w dziele sztuki do przekazania konkretnych treści nowym członkom wspólnoty – nawróconym schwenckfeldystom. Jeremias Joseph Knechtel namalował obraz, w którym ilustracja (lub raczej: interpretacja) tekstu Nowego Testamentu służyła usankcjonowaniu działań podjętych przez jezuitów w okolicach Twardocic i miała być ostatnim, zwycięskim głosem w dyskusji ze zwolennikami poglądów Schwenckfelda. Jednocześnie – patrząc z perspektywy mniejszości wyznaniowej – kaplica pw. świętych Piotra i Pawła zbudowana na terenach odebranych członkom wspólnoty może być rozumiana jako przypomnienie systematycznego prześladowania śląskich schwenckfeldystów, w wyniku którego większość z nich emigrowała. Obraz pędzla Knechta jest natomiast – dzięki swojej polemicznej funkcji – ewokacją ich odmiennych i nieakceptowanych przez Kościół katolicki poglądów.

Ilustracje:

1. Kaplica pw. św. św. Piotra i Pawła, Twardocice, fot. Eckhard Huth [online] <http://dolny-slask.org.pl/4302136,foto.html?idEntity=522281> z dn. 18.03.2017.

³⁶ J. Harasimowicz, *Schwärmergeist und Freiheitsdenken...*, s. 33-45.

³⁷ *Jeremias Joseph Knechtel...*, s. 125-126.

2. Wnętrze kaplicy pw. św. św. Piotra i Pawła, Twardocice, fot. Tomasz Wajda [online] <http://dolny-slask.org.pl/4909632,foto.html?idEntity=4909629> z dn. 18.03.2017.
3. Obraz *Trójca Święta* w ołtarzu głównym kaplicy pw. św. św. Piotra i Pawła, Twardocice, fot. Emilia Kłoda.
4. Obraz *Trójca Święta* w ołtarzu głównym kaplicy pw. św. św. Piotra i Pawła (fragment), Twardocice, fot. Emilia Kłoda.

Bibliografia:

- Biblia Tysiąclecia*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2003 [wersja online] <http://biblia.deon.pl/> z dn. 15.03.2017.
- E. Goldmann, *Zur Geschichte der Kirchgemeinde Harpersdorf*, t. 2, Hoffmann und Reiber, Görlitz 1928.
- J. Harasimowicz, *Schwärmergeist und Freiheitsdenken: Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Verlag Böhlau, Köln 2010, Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte 21.
- Jeremias Joseph Knechtel (1679 – 1750): legnicki malarz doby baroku*, katalog wystawy, 26 X 2012 – 30 III 2012, red. E. Kłoda, A. Kozieł, Muzeum Miedzi, Legnica 2012.
- M. Kapustka, *Bardzka figura maryjna – średniowieczny wizerunek a historia konfesyjna dobrego baroku*, w: *Bardo. Skarby sztuki*, red. A. Kozieł, Wydawnictwo Edytor, Legnica 2011, s. 97-102.
- M. Pieczka, *Architektura pojezuickiego kościoła św. św. Piotra i Pawła w Twardocicach*, w: *Silesia Jesuitica. Kultura i sztuka zakonu jezuitów na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim 1580-1776. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Oddział Wrocławski Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Wrocław, 6-8 X 2011) dedykowane pamięci Profesora Henryka Dziurli*, red. D. Galewski, A. Jezierska, Stowarzyszenie Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012, s. 125-133.
- A.F.H. Schneider, *Ueber den geschichtlichen Verlauf der Reformation in Liegnitz und ihren späteren Kampf gegen die kaiserliche Jesuiten-Mission in Harpersdorf*, Hayn, Berlin 1862.
- Schwenkfelder Library & Heritage Center [online] <http://www.schwenkfelder.com/> z dn. 15.03.2017.
- G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld: myśl i działalność do 1534 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 37.
- P.G. Eberlein, *Ketzer oder Heiliger? Caspar von Schwenckfeld, der schlesische Reformator und seine Botschaft*, Ernst Franz Verlag, Württ 1999, Studien zur Schlesischen und Oberlausnitzer Kirchengeschichte 6.
- H. Weigelt, *Von Schlesien nach Amerika: die Geschichte des Schwenckfeldertums*, Verlag Böhlau, Köln 2007, Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte 14.

Streszczenie

Na początku XVIII wieku przedstawiciele Towarzystwa Jezusowego zostali wysłani do Twardocic w celu zahamowania rozwoju działających w okolicy schwenckfeldystów – wyznawców śląskiego odłamu radykalnie mistycyzującego protestantyzmu. Ostatecznie agresywne działania kontrreformacyjne doprowadziły do niemal całkowitej likwidacji tamtejszego ośrodka schwenckfeldyzmu. Zbudowana przez jezuitów kaplica pw. Trójcy Świętej w Twardocicach stała się symbolem zwycięskiego Kościoła Katolickiego. Program ikonograficzny obrazu ołtarza głównego świątyni można interpretować jako echo toczących się wówczas polemik międzywyznaniowych. Przedstawienie odpowiednio dobranych fragmentów z Pisma Świętego stało się swoistym traktatem teologicznym

przyczyniającym argumenty świadczące o istnieniu jednej możliwej drogi do Boga i słuszności kontrreformacyjnych działań jezuitów.

Słowa kluczowe: Śląsk, malarstwo barokowe, Jeremias Joseph Knechtel, Caspar von Schwenkfeld, kontrreformacja.

Illustration of the Bible as a part of the interconfessional polemic
during the Counter-Reformation.

The Painting „Holy Trinity” in the Jesuit Church in Twardocice

Summary:

At the beginning of the 18th century, Jesuits came to Twardocice in order to stop the local movement of Schwenkfelders – the supporters of the Silesian radical mystical reformer Kaspar von Schwenkfeld. In consequence, the aggressive Jesuit action led to the elimination of the religious group in the region. A chapel devoted to Holy Trinity was built in Twardocice as a symbol of the Catholic Church's triumph. The iconographic program of a painting in the main altar could be interpreted as a reflection of the ongoing interconfessional polemic. The painting with a carefully selected Bible quotation became a theological treatise designed to proclaim the only possible way to God and to legitimize the Jesuit intervention.

Keywords: Silesia, Baroque Paintig, Jeremias Joseph Knechtel, Caspar von Schwenkfeld, Counter-Reformation.
